

9-10-2019

TEXT CHARACTER

Abdujabbor Omonov
NamDU

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu>

Part of the [Education Commons](#)

Recommended Citation

Omonov, Abdujabbor (2019) "TEXT CHARACTER," *Scientific Bulletin of Namangan State University*. Vol. 1 : Iss. 6 , Article 49.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/namdu/vol1/iss6/49>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific Bulletin of Namangan State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact brownman91@mail.ru.

TEXT CHARACTER

Cover Page Footnote

???????

Erratum

???????

MATN MOHIYATI

Abdujabbor Omonov
NamDU o'zbek tili va adabiyoti
kafedrası katta o'qituvchisi

***Annotatsiya:** Maqolada bugungi o'zbek tilshunosligida matn tushunchasining mohiyati xususida so'z boradi. Jahon tilshunosligida matnga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar mavjudligi haqida fikr yuritiladi.*

***Kalit so'zlar:** Matn nazariyasi, matn lingvistikasi, matnning ontologik va funksional belgilari, matnning semantik –struktur tuzilishi, sintaktik butunlik, sintaktik konstruktsiya, abzats, maksimal tekst, minimal tekst, matnning sintagmatik va pragmatik xususiyatlari*

ХАРАКТЕР ТЕКСТА

Абдужаббор Омонов

***Аннотация:** В статье рассмотрено содержание понятия текста в современном узбекском языкознании, изложены соображения об оценках, даваемых тексту в мировом языкознании, а также о существовании различных подходов к данному явлению.*

***Ключевые слова и понятия:** Теория текста, лингвистика текста, онтологические и функциональные знаки текста, семантико-структурное строение текста, синтаксическая целостность текста, синтаксическая конструкция, абзац, максимальный текст, минимальный текст, синтагматические и прагматические свойства текста.*

TEXT CHARACTER

Abdujabbor Omonov

***Abstract:** This article discusses the essence of the text concept in today's Uzbek linguistics. It also provides an overview of the text in the world linguistic and different approaches to this event.*

***Key words:** the theory of the text, linguistic of the text, the ontological and functional signs of the text, the semantic structure of the text, the syntactic integrity, the syntactic structure, paragraph, maximum text, minimal text, the syntactical and pragmatic characteristics of the text.*

Fizika fanida atomning kashf etilishi katta muvaffaqiyat sanalib, eng kichik zarra sifatida e'lon qilingandan so'ng ko'p o'tmay, o'z navbatida atom ham bo'laklarga bo'linishi fan olamiga ma'lum bo'ldi. Aminmizki, bu sohadagi ilmiy izlanishlar eng kichik bo'laklarni ham bo'linishini kashf etadi. Chunki ob'ektiv borliq cheksiz bo'laklarga bo'linuvchi zarralarning yig'indisidan iborat.

XX asr ilmiy tafakkuri, Gegel dialektikasi va dialektik kategoriyalar borliq hamda ijtimoiy xayetdagi eng muhim tushunchalarini uzviy aloqadorlikda, bog'liqlikda ekanligini isbotladi. Bu esa o'z navbatida barcha gumanitar fanlar rivojiga ham beqiyos

ta'sir etdi. Endi har bir hodisani umumiy aloqadorlikda, ya'ni muayyan zanjir holda tasavvur etilib, tekshirish zaruriyatini tug'dirdi.

Insoniyat jamiyati vujudga kelgandan buyon ular o'rtasidagi munosabatlar orasida eng muhimi va eng murakkabi lisoniy aloqalardir. Ularni ,to'g'rirog'i, o'sha aloqalar mohiyatini o'zida aks ettirgan matnlarni o'rganish, ularni tuzish qonun-qoidalarini tahlil qilish ham amaliy, ham nazariy jihatdan katta ahamiyatga egadir.

Hayotimizda sodir bo'layotgan islohotlar hech bir sohani chetlab o'tayotgani yo'q, jumladan, tilshunoslik fani ham bugungi kunda tilning barcha sohalarida ulkan yutuqlarni qo'lga kiritdi. Tilda bir qator yangi yo'nalishlarning maydonga kelishi (kompyuter lingvistikasi, psixolingvistika, matematik lingvistika, sotsolingvistika va boshq.) va ularni tadqiq etish bilan bog'liq holda yaratilgan ilmiy tadqiqotlarning ko'lami ham bundan dalolardir. Xususan, matn tilshunosligi ham tilshunoslik sohasidagi yangi yo'nalishlardan biri sanaladi. Filologiya fanini va boshqa gumanitar fanlarni xalqlar madaniyati, tili hamda adabiyoti namunalarini o'zida mujassamlashtirgan matn haqidagi bilimlarning majmui deb hisoblash mumkin. Shunga qaramay, aynan matn tushunchasini izohlashda tilshunos olimlar turlicha fikr bildiradilar.

Matn va uning tabiatini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar XX asr oxirlariga kelib paydo bo'ldi. Matn tilshunosligi masalalari juda ko'plab tilshunoslarning e'tiborini tortgan masalalardan biridir. Jumladan, dunyo tilshunosligida V.Matezius, I.Galperin, L.Loseva, O.Moskalskaya, K.Abdullayev, o'zbek tilshunosligida bu borada R. Qo'ng'urov, I. Qo'chqortoyev, Q. Samadov, N.Mahmudov, M.Yo'ldoshev, X.Doniyorov, E. Qilichev, S. Karimov, B.Umurqulov kabi olimlar matn haqida fikrlarini bildirganlar.

Matn nazariyasi, matn lingvistikasining umumiy rivojlanishida Praga lingvistik to'garagi vakillari, nemis, fransuz, ingliz, Amerika, golland, polyak va boshqa tilshunoslik maktablarining xizmatlari dunyo tilshunosligida e'tirof etilsa, rus tilshunosligida V.V.Odinov, I.R.Galperin, O.I.Moskalskaya, L.M.Loseva, Z.Ya.Turayeva, N.S.Valgina, N.D.Zarubina kabi ko'pgina tilshunos olimlarning xizmatlari alohida e'tiborga loyiq.

O'zbek tilshunosligida birinchilardan bo'lib akademik G'.Abdu rahmonov 1980 - yil Toshkentda bo'lib o'tgan sobiq Ittifoq turkiyshunoslarining III kon- ferensiyasida matn nazariyasiga bag'ishlangan ma'ruza qilib, muammoning mohiyati va yechimlari haqida o'z fikrlarini bildirgan, bir qancha matn turlarini ajratib ko'rsatgan edi. Shuningdek, tilshunos olim A. G'ulomov ham matnning mohiyati bo'yicha o'z fikrlarini bayon qilgandi.

Keyingi davr o'zbek tilshunosligida A.Mamajonov, M.To'xsonov, M.Abdupattoyev, N. Turniyozov, M. Xakimov kabi olimlarning shu sohaga taalluqli bo'lgan ishlarini alohida qayd etish mumkin[12]. Matn lingvistikasi tilshunoslikning alohida sohasi, yo'nalishi sifatida shakllandi, muttasil rivojlanib kelmoqda, yangidan-yangi nazariy umumlashmalar qilinmoqda. Avvalo, shuni ta'kidlash lozimki, matn tushunchasini material jihatdan belgilash va ta'riflashda mutaxassislar o'rtasida turlicha fikrlar mavjud. Ayrim tilshunoslar faqat yozma shakldagi yahlit nutq yoki nutq parchasini matn deb hisoblaydilar. Masalan, rus tilshunosi L.M. Loseva "matn" tushunchasini aniqlashda barcha matnlar uchun xos bo'lgan belgilardan kelib chiqish

lozimligini alohida qayd etadi[14]. Matni lingvistik tadqiqot ob'yekti sifatida o'rgangan I. R. Galperin " matnning ontologik va funksional belgilarini namoyon etadigan yetakchi jihatlardan biri sifatida yozma hujjat tarzida reallashadigan tugallanganlik" ekanini alohida ta'kidlab ko'rsatadi. Uningcha, matn yozuvda qayd etilgan nutqiy asardir. Ammo matn lingvistikasi muammolari bilan shug'ullangan ko'pchilik tilshunos olimlar matnning yozma ham, og'zaki ham bolaverishini ta'kidlab o'tadilar[4]. Chindan ham, ayni shu fikr ilmiy – mantiqiy jihatdan to'la asosga ega va u matnning mavjud mohiyatini to'g'ri aks ettiradi. Z.Ya. Turayeva matn lingvistikasining umumiy nazariyasiga ko'ra uning predmeti sifatida og'zaki yoki yozma nutq mahsuli bo'lgan matni olish mumkinligini aytadi, ammo matni tor ma'noda, ya'ni faqat yozma nutq mahsuli sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq ekanligini ta'kidlaydi. Matnning semantik –struktur tuzilishini rus tilidagi og'zaki va yozma nutq misolida o'rgangan R. A. Karimova matn faqat grafik, yozma shakldagina emas, balki og'zaki shaklda ham namoyon bo'ladigan nutqiy asar ekanligini, bunda og'zaki shakl genetik asos ekanligini alohida ta'kidlaydi va faktlarning tahlillaridan kelib chiqqan holda " bir qarashda matn makonning qarama-qarshi nuqtalarida joylashganday ko'rinadigan og'zaki favqulodda voqelanuvchi(spontan) matn va yozma matn (badiiy matn) umumiy xususiyat- muayyan tuzilishga ega", - degan nazariy xulosaga keladi [2]. Tilshunoslikda matnga berilgan juda ko'p va xilma-xil ta'riflarning deyarli barchasida bog'lanishlilik va yahlitlik belgisi y yoki bu tarzda o'z ifodasini topgan.

A.G'ulomov fikr tugalligining nisbiy ekanligini, asarda mazmun to'liqligi butun matndan anglashilishini ta'kidlab, uch abzatsdan tashkil topgan yaxlit matni misol qilib keltiradi va undan kelib chiqib, quyidagilarni yozadi:

1. Fikr bayon qilish gap (sodda gap va qo'shma gap) doirasi bilangina chegaralanmaydi. To'liq fikrni, odatda, gapdan yirik bo'lgan sintaktik butunlik beradi. Gap bu butunlik sostavida uning bir komponenti sanaladi.

2. Bu komponent shu butunlikdagi boshqa komponentlar bilan har jihatdan (mazmun, grammatik) turli vositalar orqali bog'langan bo'ladi. Uning o'z kompozitsiyasi va stilistik xususiyatlari saqlangan bo'ladi.

3. Sodda gap butunlik sostavida ma'lum sharoitlarda o'zicha bir abzatsni tashkil qilishi mumkin...

4. Bunday sintaktik butunlik, sintaktik konstruktsiya tekst sanaladi. Ayrim - uzuq gap nisbiy tugal fikrni ifodalaydi, tekst butun bir kompleksning mundarijasini bildiradi.

5. Tekst bir butunlik bo'lganligidan, u o'z mundarijasiga mos keladigan ayrim sarlavhalarga ega bo'lishi ham mumkin. Tekst ayrim segmentlarga – qismlarga (ayrim parchalarga, abzatslarga, gaplarga) bo'linadi). Demak, tilning aloqa-aralashuv vositasi ekanligini tekst yana ham aniq ko'rsatadi. Nutq tekst tuzishda namoyon bo'ladi.

6. Tekst – yirik nutq parchasi, abzats esa tekstning bo'lagi. Tekstning hamma ko'rinishlari (maksimal tekst va minimal tekst) ma'lum bir temani (mundarijani) tugal ifodalaydi. Demak, u – yuqori darajadagi sintaktik birlik.[3]

Tekstning bu xususiyatlarini hisobga olib, ba'zi tekshiruvchilar uni lingvistikaning mustaqil bir sohasi sifatida (tekst grammatikasi, tekst lingvistikasi kabi nomlar bilan) ajratishni zarur deb biladilar. Ba'zilar esa uni tekst sintaksisi deb atab (so'z birikmasi

sintaksisi, sodda gap sintaksisi kabi), gap sintaksisining davomi sifatida qarab, bu bilan sintaksis terminining mazmunini kengaytirishni, asosiy sintaktik birlik sifatida gapdan ko'ra katta sintaktik butunlik deb qarash kerakligini ta'kidlaydilar: bunda sintaksisning yuqori chegarasi qo'shma gap sintaksisi emas, balki tekst sintaksisi bo'ladi. Tekshiruvchilarning ko'pchiligi bu sohani birinchi qarash bo'yicha yoritmoqdalar.

M.To'xsonov o'zining nomzodlik dissertatsiyasida makromatn va mikromatnni farqlagan holda o'zbek tilidagi mikromatn tarkibidagi unsurlarni bog'lovchi vositalar sistemasini tadqiq etgan[5].

O'zbek tilshunosligida matn lingvistikasi bo'yicha umumlashtiruvchi, ta'limiy xarakterdagi ilk ishlardan biri A.Mamajonov tomonidan yaratilgan. Uning filolog-talabalar uchun mo'ljallangan "Tekst lingvistikasi" nomli maxsus kursida matn haqidagi ilmiy qarashlar tahlil etilgan, matn tushunchasining mohiyati, tiplari va birliklari, bu birliklarning bog'lanishi va bog'lovchi vositalari, matn birliklariaro sinonimiya, sintaktik-stilistik figuralar kabi masalalar bayon qilingan[12]. Keyinroq shogirdi M.Abdupattoyev bilan hamkorlikda nashr ettirgan "Matn sintaksisi" nomli o'quv qo'llanmasida matnning struktur-semantik va stilistik jihatlari, matn birliklaridagi tema-rematik munosabat atroflicha tahlil qilingan, tegishli xulosalar umumlashtirilgan[11].

N.Turniyozovning "Matn lingvistikasi" nomli qo'llanmasi ham ana shunday ta'limiy xarakterdagi ishlardan bo'lib, unda tegishli o'quv rejasiga muvofiq matn haqida umumiy ma'lumot, mikro va makromatn tushunchalari, matn uzvlari orasidagi turli munosabatlar kabi ilmiy mavzular bo'yicha ma'lumotlar berilgan[6]. Matn muammolari bilan jiddiy shug'ullangan o'zbek tilshunoslaridan yana biri M.Hakimovdir. U asosiy maqsadi "ilmiy matn va uning birliklari orasidagi mazmuniy munosabatni ifoda etuvchi bog'lovchilar, ularning o'ziga xos xususiyatlari va vazifalarini aniqlashga yo'naltirilgan ishlarga hissa qo'shish, ilmiy matnda muallifning xususiy munosabati hamda uning turlarini belgilash" dan iborat bo'lgan nomzodlik dissertatsiyasida o'zbek ilmiy matnining sintagmatik va pragmatik xususiyatlarini boy faktik materiallari asosida batafsil tadqiq etgan[8].

O'zbek tilshunosligida matn masalasining u yoki bu jihati tadqiqiga daxldor bir qator ilmiy maqolalar ham e'lon qilindi[4]. Bugungi kunga kelib matnni o'rganishning yigirmadan ortiq usullari, metodlari ishab chiqilgan va ular tilshunoslik fanida keng qo'llanmoqda. Ulardan biri o'zbekcha matnlarni statistik usulda o'rganishdir. Matnni o'rganishning bu usuli haqida B.Yo'ldoshevning "Matnni o'rganishning lingvostatistik metodlari" uslubiy qo'llanmasida izchil fikrlar bildirilgan bo'lib, unda turli vazifaviy uslubdagi matnlarni statistik metodlar asosida o'rganish usullari, ko'rinishlari, chastotali lug'atlar va ularni yaratish tamoyillari bayon qilingan[10]. Matnni o'rganishning lingvostatistik metodlarini tahlil va tatbiq qilish ham matn lingvistikasining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bu borada samarqandlik olimlar S.Karimov, B.Yo'ldoshev, D.O'rinboyevalarning tadqiqotlari e'tiborga sazovor.

Tilshunoslikda matnni psixolingvistik jihatdan o'rganish ham o'ziga xos tarixiga ega. Ayniqsa, tilshunoslar I.Lisakova, A.A.Leontyev, N.S.Evchik, A.Shtern, T.A.Drozdovalarning bu boradagi tadqiqotlari diqqatga sazovor. Bu yo'nalishdagi ishlarda matnning yaralishi va tushunilishi (pertseptsiyasi) bilan bog'liq jarayonlar, ya'ni

inson psixologiyasi va matn yaratish qobiliyati o'rtasidagi bog'liqligi masalalari ko'rib chiqiladi[13].

O'zbek tilshunosligida ham bu yo'nalishda ishlar yuzaga kelmoqda. Xususan, I. Azimovning nomzodlik dissertatsiyasida psixolingvistikadagi matnning mazmuniy pertseptsiyasiga oid umumnazariy qarashlar sharhi berilgan, matnni tushunishga ta'sir etuvchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni psixolingvistik tajribalar asosida tadqiq etilib, matnni tushunish jarayonining darajalari ko'rsatilgan, shuningdek, ishda matnning mazmuniy pertseptsiyasidagi birliklar aniqlanib, ularning formal-semantik xususiyatlari tahlil qilingan[1].

Matn lingvistikasining yana bir muhim tarmog'i – badiiy matnni tadqiq qilish yo'nalishi ham, aytish mumkinki, o'zbek tilshunosligida yuqori darajada taraqqiy qilgan. Bu yo'nalishda M. Yo'ldoshev badiiy matnni lingvopoetik tahlil qilishga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. Mazkur doktorlik ishida badiiy matnda tilning estetik vazifasining namoyon bo'lish tarzi o'zbek adabiyotining eng sara asarlari misolida tahlil qilingan, badiiy matnning mazmuniy turlari hamda intertekstuallik muammosi faktik materiallar asosida tasnif va tavsif qilingan, badiiy matnni lingvopoetik tahlili tamoyillari ishlab chiqilgan, shuningdek, badiiy matnning shakllanish tarzi va unda ishtirok etuvchi lisoniy omillar o'rganilib, badiiy matnda fonografik, leksik, morfologik va sintaktik vositalarning poetik aktuallashtirish mexanizmlari tadqiq etilgan[10].

S. Boymirzayevaning doktorlik ishi matn hodisasi mazmuniy tuzilishining kognitiv mohiyatini monografik tadqiq qilishga bag'ishlangan. Ishda matn hodisasining kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini tadqiq etilgan, uning mazmunini shakllantirishga xizmat qiluvchi modallik va temporallik kategoriyalarining matn mohiyati bilan uzviy aloqadorligi ko'rsatib berilgan hamda matn mazmuni shakllanishining ijtimoiy hodisa ekanligi, uning muallif va retsipient ishtirokida kechadigan lisoniy kognitiv faoliyat mahsuli ekanligi ochib berilgan[9].

Sh. Turniyazovning nomzodlik ishi matn shakllanishining derivatsion xususiyatlarini tadqiqiga bag'ishlangan bo'lib, unda mikromatn va uning turlari haqida mulohaza bildirilib, unda oddiy grafema (nutqda tovush), so'z va so'z birikmalari ham matn maqomida kelishi mumkinligi dalillangan, mikro va makromatnlar voqelanishining derivatsion xususiyatlari ilmiy talqini berilgan, matn komponentlarining va umumiy matn strukturasi derivatsion xususiyatlari yoritildi va bunda derivatsiya operatori vazifasida keluvchi semantik omil hamda leksik vositalar, matn komponentlarining pog'onali munosabati xususida fikrlar bildirilgan[7].

Sh. Haydarovning "Badiiy matnda partsellyativ konstruktsiyalarning qo'llanilishi" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi ham matn lingvistikasining tarkibiy qismi, o'rganish ob'ektlaridan biri bo'lgan partsellyativ konstruktsiyalar tadqiqiga bag'ishlangan [16].

Ishda partsellyativ konstruktsiyalar badiiy matn materiallari asosida lingvopoetik tadqiq qilingan, partsellyativ konstruktsiyalarning mohiyati, ularning ilova va boshqa konstruktsiyalardan farqli belgilari badiiy matndan olingan misollar asosida izohlanib, partsellyativ konstruktsiyalarning og'zaki va badiiy nutqqa xoslanishi, ularning o'ziga xos tomonlari tahlil etilgan hamda partsellyativ konstruktsiyalarning voqelanishiga ko'ra tasnifi ishlab chiqilib, partsellyativ konstruktsiyalar grammatik va lingvopoetik jihatdan

tavsiflangan. Ko'rinadiki, matn lingvistikasi yuzasidan turli yo'nalish va aspektlarda tadqiqotlar olib borilgan va olib borilmoqda.

Kelajakda matni tadqiq qilishning yangidan-yangi sohalari kashf etilishi shubhasiz.

References:

1. Azimova I. O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy pertseptsiyasining psixolingvistik tadqiqi. Filol.fan.nomz...dis.-Toshkent, 2008.
2. Karimova R.A. Semantiko strukturalnaya organizatsiya teksta (na materiale ustnix spontannix i pismennix tekstov) : Avtoref. diss... d..ra fil. auk. -M.: 1992, s 27.
3. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. -Toshkent: O'qituvchi, 1987, 6-7-betlar.
4. To'xsonov M. Mikromatn va uning kommunikativ yahlitligi // O'zbek tili va adabiyoti, 1990, 5 - son, 66 – 69 – betlar.
5. Tuxsanov M. Mikrotekst i sistema virajeniya ego kogenetnosti v uzbekskoy xudojestvennoy rechi: Avtoref.diss. ...k-ta filol.nauk. -Tashkent, 1987.
6. Turniyozov N. Matn lingvistikasi (ma'ruzalar matni). -Samarqand, 2004
7. Turniyazova Sh. Hozirgi o'zbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari. Filol.fan.nomz...dis.-Toshkent, 2010.
8. Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini: Filol. fan. d-ri ...diss. –Toshkent, 2001.
9. Boymirzayeva S. O'zbek tilida matnning kommunikativ-pragmatik mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar. Filol.fan.dokt...dis.-Toshkent, 2010.
10. Yo'ldashev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Filol.fan.dokt...dis.-Toshkent, 2009.3
11. Mamajonov A. .Abdupattoyev M. Matn sintaksisi.- Farg'ona, 2002 .
12. Mamajonov A. Tekst lingvistikasi. - T.: 1989.
13. Lisakova I.P. Yazik gazeti: sotsiopsixolingvisticheskiy aspekt. –L., 1981.
14. Loseva L.M. Kak stroitsya tekst. M., 1980.
15. Galperin I.R. Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya. M., 1981.
16. www.ziyouz.com kutubxonasi 17